

Zonder verzamelaars geen sprookjes

Ton Dekker

Nederland staat bij sprookjesonderzoekers en volkskundigen niet echt bekend als een sprookjesland. Dat is op zichzelf beschouwd wel begrijpelijk. Het systematisch optekenen van mondeling vertelde sprookjes is hier pas heel laat op gang gekomen, in hoofdzaak in de tweede helft van de twintigste eeuw, toen het vertellen van sprookjes al tot het verleden was gaan behoren. In veel andere landen waren er toen al aanzienlijke hoeveelheden sprookjes opgetekend en gepubliceerd. En hoewel er in de jaren zestig en zeventig in Nederland op de valreep nog enkele duizenden sprookjes en aanverwante verhalen zijn opgetekend, valt dit toch in het niet bij de aantallen die bijvoorbeeld in Ierland (43.000), Finland (90.000) en Estland (110.000) zijn opgetekend.¹

Oudere Nederlandse sprookjesonderzoekers hebben het geringe aantal opgetekende sprookjes herhaaldelijk in verband gebracht met het Nederlandse volkskarakter. In de eerste Nederlandse studie over het sprookje van de volkskundige en sprookjesonderzoeker Jan de Vries uit 1929 stelt deze dat 'Nederland er zich op kan beroemen, naast Engeland, den zin voor het sprookje het grondigst verloren te hebben'.² 'Wat is het toch', zo vraagt hij zich voorts af, 'dat ons volk zoo weinig ontvankelijk maakte voor de mondelinge overleveringen in het algemeen?' De Vries zoekt de oorzaak in 'het nuchtere, alledaagsche, materialistische in ons volkskarakter'. Hierdoor zouden Nederlanders het gevoel voor deze eenvoudige vorm van verbale kunst hebben verloren. En hetzelfde zou gelden voor de sage en het volkslied: Frisia non cantat, aldus De Vries. Daarnaast ziet hij een algemenere oorzaak voor het verdwijnen van het sprookje in de opkomst van de Verlichting en het rationalisme. De bloeitijd van sprookje, sage en volkslied plaatst hij in de oudheid en de middeleeuwen, daarna zouden zij steeds meer terrein hebben verloren.

¹
Röth en Kahn 1993, 73, 85, 123.

²
De Vries 1929, 7.

De Vries staat in deze opvatting bepaald niet alleen. Dertig jaar later, in 1959, spreekt de keltologe en sprookjesonderzoekster Maartje Draak, tevens voorzitter van de Volkskundecommissie, zich in haar voordracht 'Het verloop van het Nederlandse sprookje' in gelijke zin uit.³ Ook zij gaat ervan uit dat het sprookje zijn bloeitijd heeft beleefd in de middeleeuwen en sindsdien steeds meer het veld heeft moeten ruimen. Zo noemt zij de plekken waar het sprookje in de twintigste eeuw in de mondelinge overlevering werd aangetroffen "enclaves" van Middeleeuwen' en betitelt zij de twintigste-eeuwse Nederlands/Duitse sprookjesverteller Egbert Gerrits als 'een verlate Middeleeuwer'. Van hem noteerde de Duitse verhaalonderzoeker Gottfried Henssen in de jaren 1935/1936 het volledige orale repertoire, waaronder ruim tachtig sprookjes en grappige verhalen.⁴ Draak gaat er duidelijk van uit dat het sprookje en het vertellen van sprookjes in Nederland na de middeleeuwen spoedig een marginale zaak zijn geworden, niet passend in de moderne tijd. Toen dankzij de gebroeders Grimm het verzamelen van sprookjes in Europa ter hand werd genomen, was het volgens haar voor het 'Noordnederlandse' taalgebied al bijna te laat. Als algemene oorzaak die ook voor Duitsland en Frankrijk geldt, wijst zij op maatschappelijke veranderingen, door haar kort samengevat als het verdwijnen van de 'Middeleeuwse toestanden'. Een specifieke oorzaak zoekt ze evenals De Vries in het Nederlandse volkskarakter, maar anders dan hij beschouwt ze niet de nuchterheid van de Nederlanders, maar hun angst om voor 'kinderlijk' en 'sentimenteel' door te gaan als hoofdschuldige.⁵ 'Omdat ze', aldus Draak, 'als individualisten, liever zelf hun romantisch sentiment botvieren onder twee ogen – zo gauw mogelijk lezend dus bijv. (Vandaar dat ze nu nog in de twintigste eeuw ongestraft – omdat niemand hen ziet – tranen kunnen plengen bij de happy-ending-romans van de dames-tijdschriften.)'

Draak en De Vries hanteren met groot gemak een problematisch begrip als het Nederlandse volkskarakter als verklaring voor de vermeende afwezigheid van sprookjes. Met name de nuchterheid wordt clichématig tot dominante karaktertrek van de meeste Nederlanders verklaard, die het vertellen van sprookjes onmogelijk zou maken. Niet minder problematisch is hun idee dat de middeleeuwen de bloeiperiode van de mondelinge vertel- en zangkunst vormen, waarna een plotselinge en permanente neer-

³
Draak 1960, 2.

⁴
Henssen 1951. Henssen maakte hierbij ook gebruik van geluidsband en film.

⁵
Draak 1960, 11.

gang inzet. Dit idee werd al door de gebroeders Grimm in hun *Kinder- und Hausmärchen* (KHM) geformuleerd⁶ en vormt de kern van de zienswijze van de oudere volkskunde dat de volkscultuur in een permanent proces van afbraak betrokken is.⁷

Over de uitspraak van De Vries en Draak heeft Jurjen van der Kooi al eens een kritische opmerking gemaakt. In de vijfde stelling van zijn proefschrift over het Friese volksverhaal stelt hij dat de uitspraak van De Vries: 'Nederland kan er zich op beroemen, naast Engeland, den zin voor het sprookje het grondigst verloren te hebben', door Draak in 1959 nog onderschreven, op romantische hypothesen over dit genre berust en door de feiten achterhaald is.⁸ Met die 'feiten' zal Van der Kooi doelen op de grote hoeveelheid sprookjes die nog in de jaren zestig van deze eeuw opgetekend zijn, vooral in Friesland, en op de belangrijke rol van de schriftelijke overlevering, die veeleer als steun en verrijking van de orale traditie beschouwd moet worden dan als bedreiging. Zo laat Van der Kooi in zijn eigen studie zien dat in Friesland in de negentiende en twintigste eeuw tal van literaire fixaties van sprookjes in de orale vertelcultuur zijn opgenomen.

We stuiten hiermee op een centraal probleem van de orale vertelkunst: alleen schriftelijke optekeningen verschaffen ons informatie over vertelstof in het verleden. De cruciale, nog steeds actuele vraag is hoe wij de afwezigheid van schriftelijke optekeningen interpreteren. Duidt dit op de afwezigheid van sprookjes of slechts op de afwezigheid van competente verzamelaars? Dit blijft een kwestie van beoordeling en interpretatie. Dit geldt ook voor de nauw hiermee verbonden kwestie van de relatie tussen de mondelinge en literaire overlevering van sprookjes.⁹ Aan het bestaan van een autonome orale sprookjesoverlevering wordt sinds Albert Wesselski door sprookjesonderzoekers in allerlei gradaties getwijfeld.¹⁰ Zeer recent nog door Rudolf Schenda die stelt dat de plattelandsbevolking in het vroegmoderne Europa niet in staat was om op een ordelijke wijze verhalen zoals sprookjes te vertellen. Pas door de opkomst van onder andere pers en boekhandel zou hierin verandering gekomen zijn.¹¹

Draak en De Vries baseren hun uitspraak in ieder geval op het vergeleken met andere landen geringe aantal vindplaatsen van sprookjes in Nederland dat in 1929 respectievelijk 1959 bekend was. Maartje Draak leidt het door haar veronderstelde vroege verdwijnen van het sprookje

6

'Was für eine viel vollständigere und innerlich reichere Sammlung wäre im fünfzehnten Jahrhundert, oder auch noch im sechzehnten zu Hans Sachsens und Fischarts Zeiten in Deutschland möglich gewesen' (KHM, Vorrede 1819).

7

Dundes 1969, 5-19.

8

Van der Kooi 1984.

9

Jurjen van der Kooi gaat in zijn bijdrage in dit themanummer eveneens nader in op deze kwestie.

10

Wesselski 1931.

11

Zoals bijvoorbeeld Rudolf Schenda doet in zijn boek *Von Mund zu Obr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa* (Göttingen 1993). Vgl. mijn recensie op dit werk in het *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) 197-198.

af uit het geringe aantal vindplaatsen van het sprookje in de literatuur van de zeventiende en achttiende eeuw. De Vries hanteert in feite, zonder het met zoveel woorden te noemen, voor de negentiende en twintigste eeuw hetzelfde argument van het ontbreken van schriftelijke optekeningen. De fundamentele kritiek die men op hun argumentatie kan hebben is dat ze beiden te weinig onderscheid maken tussen het vertellen van sprookjes en het verzamelen en optekenen van sprookjes. Daar zit een verschil tussen. Het laatste vereist een bijzondere motivatie. Beiden tonen zich hiervan maar weinig bewust.

Op zichzelf beschouwd kan een gering aantal literaire vindplaatsen en optekeningen niet als bewijs voor de afwezigheid van sprookjes in de orale vertelkunst gelden. Als we werkelijk de frequentie van de schriftelijke optekeningen en literaire vindplaatsen van het sprookje als criterium voor het voorkomen in de orale cultuur zouden hanteren, dan zou er voor Nederland ook een geheel ander beeld ontstaan dan Draak en De Vries suggereren. In de periode 1500-1800 zijn er nauwelijks sprookjes opgetekend, in de negentiende eeuw enkele honderden, in de twintigste eeuw enkele duizenden. Gemeten naar het aantal optekeningen in deze periode zouden de mensen dus niet minder, maar juist steeds meer sprookjes zijn gaan vertellen. Ook al houden we rekening met de verrijkende invloed van een literaire traditie, ik denk dat, gelet op de algemene context van de vertelcultuur, ook deze conclusie niet te verdedigen valt. De toename van het aantal opgetekende sprookjes in deze periode laat strikt genomen alleen zien dat sprookjes steeds meer schriftelijk zijn vastgelegd.

Om inzicht te krijgen in de orale vertelcultuur van het verleden is het van essentieel belang om eerst aandacht te besteden aan de factoren die de schriftelijke vastlegging ervan beïnvloeden. Aan orale vertelkunst komt geen pen en papier te pas. Ook als een verhaal eeuwenlang in een streek verteld wordt, zal dit onbekend blijven als niet ooit eens iemand de moeite heeft genomen zo'n verhaal op te schrijven. En die kans is niet zo groot. Het komt maar zelden voor dat iemand de verhalen opschrijft die hij hoort. De vertelsituatie laat zoiets ook eigenlijk niet toe. Een toehoorder wordt geacht aandachtig te luisteren, maar niet mee te schrijven. Dit laatste tast in feite de natuurlijke vertelsituatie aan. Ook het achteraf schriftelijk noteren van een verhaal is trouwens niet zo'n eenvoudige zaak.

Daar komt bij dat hoe verder we in de tijd teruggaan, hoe minder mensen in het algemeen gesproken de schrijfkunst meester waren.

Maar de belangrijkste oorzaak dat mondelinge verhalen in vroeger tijd niet of nauwelijks zijn vastgelegd, ook niet toen dat door de ontwikkeling van schrift en boekdrukkunst wel mogelijk was, is dat de schrijvende elite er eenvoudig het belang niet van inzag. Mondelinge verhalen circuleerden in de dagelijkse conversatie en konden door iedereen verteld worden, ook door de ongeletterden en laagsten in rang. Ze hadden in het algemeen niet veel status en dat geldt zeker voor het sprookje.

Het aantal keren dat er in de oudere Nederlandse literatuur een sprookje opduikt is zeer gering. Maartje Draak heeft een viertal sprookjestypen in de middeleeuwse literatuur getraceerd.¹² Boekenoogen vond een elftal sprookjes in de Nederlandse literatuur van de zeventiende en achttiende eeuw,¹³ maar hiervan werden er later drie door Draak als vertalingen uit Franse literatuur ontmaskerd.¹⁴ Maar minstens zo interessant als die paar sprookjsteksten is de contextuele informatie die Boekenoogen in de oudere literatuur over sprookjes en het vertellen van sprookjes heeft gevonden. Hieruit blijkt vaak een duidelijke minachting voor het genre. De bekendste passage is die in Van Heemskerks *Batavische Arcadia* (1637), waarin de vrouwelijke lezers worden opgeroepen om hun kinderen van jongs af aan in plaats van sprookjes het belang van de vaderlandse vrijheid in te prenten: 'En Moeders, en Minnens, mosten 't haere queeckelingen, in plaetse vande souteloose sprookjes van 't Root-kousje, van 't Smeer-bolletje, vande Singhende springende Lovertjes, en diergelijcke, sonder op-houden vertellen en in-scherpen.' In de latere drukken is de passage nog verder aangescherpt door de vervanging van 'en diergelijcke' door 'en diergelijcke lammeren meer'.¹⁵ Behalve de elitaire minachting voor dergelijke verhalen laat deze passage ook goed zien dat ze in het orale circuit zeer populair geweest moeten zijn. Van Heemskerk kan dan ook volstaan met het slechts noemen van de titels van de drie sprookjes zonder hun inhoud nader aan te duiden. Het gevolg van deze kennelijke populariteit is wel dat we tot aan de dag van vandaag niet precies de inhoud van deze sprookjes kennen. Ook latere schrijvers gaan niet verder dan het noemen van hun titels.¹⁶ Daarbij fungeert, zoals Boekenoogen laat zien, speciaal het sprookje van Roodkousje – dit heeft niets uit-

12

Draak 1960, 6-9. Het betreft de typen AT 550 (de roman van Walewein), AT 301 (in Van Maerlants *Torec*), AT 155 (in het gedicht *Vanden serpent* van Willem van Hillegaersberch) en AT 330 (het *Esbatement van de appelboom*). Theo Meder signaleert het Drakendodersprookje (AT 300) in de *Middelnederlandse Lanceloet en het bert met de witte voet* uit de tweede helft van de dertiende eeuw (Dekker, Van der Kooi en Meder 1997, lemma Drakendoder, 105-110).

13

Boekenoogen 1909, 1910.

14

Draak 1943.

15

Boekenoogen 1909, 131.

16

Boekenoogen probeert aannemelijk te maken dat de sprookjes van het Roodkousje en het Smeerbolletje plaagvertelsels voor kinderen zijn. Het sprookje van de Zingende springende Lovertjes is waarschijnlijk een vroege Nederlandse versie van Grimms *Das singende springende Löweneckerchen* (KHM 88).

staande met Roodkapje – bij de oudere schrijvers als verzamelbegrip voor sprookjes in het algemeen, meestal in de pejoratieve zin van oudewijvenpraat.

Deze geringschatting van sprookjes en andere mondelinge vertelstof is geen typisch Nederlands verschijnsel, maar treft men ook in andere Europese landen aan. Bolte en Polivka geven in hun vierde commentaarband bij de sprookjes van Grimm een uitgebreid historisch overzicht van ruim tweehonderd literaire vindplaatsen vanaf de klassieke oudheid waarin sprake is van (het vertellen van) sprookjes en andere fantastische verhalen.¹⁷ Het vertellen van sprookjes is primair een zaak van vrouwen, spinsters, bakkers en minnen met vaak de kinderen als hun publiek. En ook al denken heel wat schrijvers met plezier terug aan de sprookjes van hun jeugd, als volwassen mannen rekenen ze ze toch tot de niet zo belangrijke, huiselijke cultuur van vrouwen en kinderen. Niet de moeite waard om gedrukt te worden, verklaart nog in 1786 de Duitse schrijver Wieland.¹⁸ Pas met Perrault's *Contes de ma mère l'oye* (1697) begint het sprookje zich voor het eerst als een literair genre te profileren en komt er meer belangstelling en waardering voor, de eerste voorwaarde voor schriftelijke vastlegging.

Voor het humoristische volksverhaal bestond die waardering al veel eerder. Voor dit genre, waarin bedrog, slimheid, domheid, gevatheid en seksualiteit de belangrijkste thema's vormen, is er al in de zestiende en zeventiende eeuw een literaire markt. Er verschijnen dan in Europa tal van verzamelingen met dergelijke verhalen en uitspraken, waaronder ook wel humoristische sprookjes. Ze zijn afkomstig uit de orale vertelcultuur. Voor een deel betreft het internationaal circulerende vertelstof die we in de sprookjescatalogus van Aarne-Thompson aantreffen. Een van de vroegste en populairste bundels is *Schimpf und Ernst* (1522) van Johannes Pauli. De verhalen werden vaak letterlijk van de ene in de andere bundel overgenomen, ook in vertalingen. In het Nederlands verschijnt er in deze periode eveneens een grote hoeveelheid kluchtboeken, gevuld met dergelijke verhalen, waarvan sommige uit de Nederlandse orale vertelcultuur geput kunnen zijn.¹⁹ Boekenoogen spoorde, zoals we eerder zagen, een aantal Nederlandse sprookjesversies in deze bundels op. Dit humoristische genre was populair bij de elite: geestigheid, het op het juiste moment te berde brengen van een grappig verhaal, werd er als een teken van beschaving be-

¹⁷
Bolte en Polivka, Band 4, 41-94.

¹⁸
C.M. Wieland, *Dschinnistan* (1786): 'Ammenmärchen im Ammenton erzählt mögen sich durch mündliche Überlieferung fortpflanzen, aber gedruckt müssen sie nicht werden.' (Vorrede). Afdrukt in Bolte en Polivka, Band 4, 82-83.

¹⁹
Schmidt 1986.

schouwd. Je kon ermee scoren. Aan deze sociale functie van humoristische vertelstof hebben we waarschijnlijk ook de bijzondere handschriftelijke collectie verhalen te danken, die de Haagse dichter en jurist Aernout van Overbeke (1632-1674) aanlegde. Zijn *Anecdota sive historiae jocosae*, in totaal 2440 moppen en andere veelal humoristische vertelsels en geestige uitspraken, zijn grotendeels weer afkomstig uit literaire werken, maar daarnaast noteerde Van Overbeke ook verhalen die hij in zijn omgeving hoorde.²⁰ De collectie was duidelijk bedoeld als fonds om uit te putten in de dagelijkse conversatie. Van Overbeke was niet de enige die een dergelijke verzameling aanlegde, ook van Constantijn Huygens junior (1628-1697) en Samuel van Hulst de Oudere (1596-1688) zijn dergelijke collecties bekend.²¹ De verzameling van Van Overbeke bevat ook een vijftal grappige sprookjes.²² Dat we in deze verzamelingen geen wondersprookjes tegenkomen is begrijpelijk, gelet op het doel waarvoor ze werden aangelegd.

Elitaire waardering voor sprookjes

Onze kennis van deze humoristische volksverhalen berust dus op de culturele en literaire appreciatie ervan door ontwikkelde sociale groepen die in ieder geval de kunst van het lezen en schrijven beheersten. Hetzelfde zien we, wat later in de tijd, gebeuren bij andere orale genres zoals het sprookje en de sage. Zodra die voor de culturele elite interessant worden, gaat men ze schriftelijk vastleggen. In het begin van de negentiende eeuw wordt hiermee begonnen. De basis voor de belangstelling voor deze genres wordt al eerder gelegd, in de tweede helft van de achttiende eeuw. In Europa ontstaat dan onder de intellectuele elite een fundamenteel nieuwe waardering voor de orale cultuur als literair genre en als relict van de heidense mythologie. J.G. Herder (1744-1803) ontdekt in de jaren zeventig van de achttiende eeuw de originaliteit en schoonheid van de gezongen volksliederen die ieder volk heeft. Hij gaat ervan uit dat ieder volk een eigen ziel heeft die zich het meest zuiver uit in zijn taal en poëzie, en hiermee bedoelt hij niet de aan allerlei poëtische regels gebonden, gekunstelde poëzie, maar de mondeling circulerende, volksliederen en volksverhalen, die gekenmerkt worden door spontaniteit en gevoel. Hij vraagt zich in 1773 af wie deze op straten, markten en platteland gezon-

²⁰
 Van Overbeke 1991.

²¹
 Roodenburg 1997.

²²
 Van Overbeke 1991, nr. 358, 927 (= AT 1792), nr. 692 (= AT 1365C), nr. 1415 (= VdK 1539A), nr. 2330 (= AT 1527A), nr. 2392 (= AT 750A).

gen liederen nu eens gaat noteren.²³ Hij legt zelf een verzameling liederen van tal van Europese en niet-Europese volkeren aan en publiceert ze in zijn *Volkslieder* (1778-1779). Ook de sprookjes en sagen komen volgens Herder direct uit de ziel van het volk voort en vormen een 'groot thema' voor onder anderen de historicus en de dichter.²⁴ Als uitingen van de oorspronkelijke volksziel zijn ze superieur aan veel producten van hedendaagse literatoren en dichters en bieden ze ook een beter inzicht in het karakter van volkeren dan de beschrijvingen van de historicus. Hun gezangen zijn het 'archief van het volk'. Sprookjes, sagen en liederen, voorheen meestal als onnozele beuzelarijen van oude vrouwen voor kinderen beschouwd, krijgen in deze opvatting niet alleen een belangrijke nationale, cultuurhistorische waarde, maar ook de status van traditioneel en authentiek cultureel erfgoed. Daarmee worden ze een bron voor de kennis van de eigen nationale of etnische cultuur en tegelijk ook een middel om de eigen cultuur te construeren en versterken. Het verzamelen van sprookjes, sagen en liederen krijgt door deze nieuwe betekenisgeving een enorme stimulans. De gebroeders Grimm geven dankzij hun systematische ijver concreet vorm aan Herders nieuwe wetenschappelijke inzichten en wensen. Hun voornamelijk uit de mondelinge vertelcultuur opgetekende *Kinder- und Hausmärchen* (1812-1815) presenteren ze als eenvoudige literaire producten van een universele poëzie en als restanten van authentieke nationale cultuur.

Dankzij Herder en de gebroeders Grimm komt er een geheel nieuw type verteller in beeld: de eenvoudige mensen van het platteland die de van generatie op generatie doorvertelde verhalen nog trouw in hun geheugen hebben bewaard. Een van de vertellers van de gebroeders Grimm voldeed geheel aan dit ideale profiel, de oude boerin Dorothea Viehmann in het dorpje Zwehrn bij Kassel. En hoewel zij onder de vertellers van de gebroeders Grimm door haar sociale positie een uitzondering vormt, krijgt ze van hen in het voorwoord bij de *KHM* toch de meeste aandacht. De volksverhaalverzamelaars richten zich dus niet alleen op een nieuw doel, maar ook op een nieuwe doelgroep en ontdekken hierdoor de tot dan toe geminachte zouteloze sprookjes en bijgelovige verhalen.

De gebroeders Grimm stimuleren met hun publicatie in heel Europa het verzamelen van sprookjes en leggen daarmee de basis voor het internationale sprookjes-

²³
Herder 1773, 259.

²⁴
Herder 1774, 281-282, 'Sie [Volks-sagen, Märchen und Mythologie] sind gewissermaßen Resultat des Volksglaubens, seiner sinnlichen Anschauung, Kräfte und Triebe, wo man träumt, weil man nicht weiß, glaubt, weil man nicht sieht, und mit der ganzen, unzertheilten und ungebildeten Seele wücket; also ein großer Gegenstand für den Geschichtschreiber der Menschheit, den Poeten und Poetiker und Philosophen.'

onderzoek. Maar de romantische en nationalistische ideeën van Herder en de gebroeders Grimm slaan in Nederland nauwelijks aan.²⁵ Hierdoor ontbreekt aanvankelijk de ideële en emotionele motivatie voor het verzamelen van sprookjes en sagen. De pogingen van Jacob Grimm om gegevens uit Nederland te krijgen via oproepen in de *Algemeene Konst- en Letterbode* en later, in 1815, via een vragenlijst leverden niets op.²⁶ De eerste Nederlandse vertaling van enkele sprookjes uit de *Kinder- und Hausmärchen* onder de titel *Sprookjes-boek voor kinderen. Uit de nalatenschap van moeder de gans*, gepubliceerd in 1820, was evenmin een succes.²⁷ Het aangekondigde tweede deeltje is nooit meer verschenen. De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* had er ook al geen goed woord voor over: hij had 'in lang geen zotter boekje met misselijker prentjes in handen gehad'. Juist hun 'Märchenfrau' moest het vervolgens ontgelden: 'Eene Niederzwehrnsche boerin spelde hun de meeste en schoonste (!) sprookjes op de mouw (!) Misschien verstaan wij den verhevenen zin van deze wonderschoone rarigheden niet; maar dit weten wij, dat ons de hersenen en de geruste slaap van onze lieve kleinen te zeer ter harte gaan, dan dat wij beide aan den schrikwekkenden indruk van zulke spookachtige prentjes en roodkousige, blaauwbaardige vertelseltjes immer zullen wagen.'²⁸

Nederlandse sprookjes vóór de gebroeders Grimm

Ondanks de waarschijnlijk geringe interesse van de Nederlandse intelligentsia voor het sprookje hebben we door een bijzonder toeval toch de beschikking over een aantal relatief vroeg uit de orale traditie opgetekende sprookjes. In het begin van de twintigste eeuw ontdekte de volkskundige mevrouw E.J. Huizenga-Onnekes (1883-1956) in de familiepapieren van haar oom Johannes Onnekes (1844-1885) een oud aantekenboekje met zeventien humoristische en wondersprookjes. Johannes Onnekes had waarschijnlijk omstreeks 1883 het aantekenboekje via zijn schoonzuster Dievertje Scholte, de moeder van mevrouw Huizenga-Onnekes, in bezit gekregen. Onnekes was een man die zeer geïnteresseerd was geweest in de taal en cultuur van Groningen en daarover gegevens had verzameld en gepubliceerd.²⁹

Mevrouw Huizenga-Onnekes publiceerde de sprookjes

- 25
Roodenburg 1994.
- 26
Dekker 1978, 11-12.
- 27
Van de Zijpe 1975.
- 28
Geciteerd naar Van de Zijpe 1975, 177.
- 29
Zie over hem Heeroma 1961.

in 1928.³⁰ Ze waren afkomstig van de Groningse huisnaaister Trijntje Soldaats. Die vertelde ze aan de kinderen van de familie Arends in het Groningse Ezinge wanneer ze daar haar werk verrichtte. Een van de zoons, Gerrit Arends Arends, de overgrootvader van Dievertje Scholte, moet de sprookjes toen 'met ongeschoolde hand' en 'in kinderlijke woordenkeus en in kinderlijke spelling' hebben opgeschreven.³¹ In het aantekenboekje staat het jaartal 1804 geschreven, Gerrit Arends was toen elf jaar. Het was ongetwijfeld een opmerkelijke prestatie van hem om de mondeling vertelde sprookjes zo vast te leggen als hij heeft gedaan. Trijntje Soldaats, haar eigen naam was Trijntje Wijbrands, geboren Alberts, overleed in 1814.

Deze sprookjes bieden een zeer vroege inkijk – vroeger dan de *Kinder- und Hausmärchen* van 1812-1815, maar wel veel beperkter – in de orale Nederlandse sprookjescultuur, bovendien via een vertelster die geheel aan het ideale beeld van de gebroeders Grimm voldoet, en aan het traditionele beeld zoals dat in de voorgaande eeuwen van de sprookjesvertelster wordt geschetst. Een beeld dat ook heden ten dage in sommige landen nog volop actueel is.³² De verhalen van Trijntje Soldaats behoren dan ook ongetwijfeld tot het door Van Heemskerk en anderen bekritiseerde genre van de zouteloze sprookjes. De collectie bevat diverse soorten sprookjes. De grootste categorie vormen de wondersprookjes, zes in totaal, de rest betreft roversverhalen, diersprookjes, humoristische sprookjes over list en bedrog, een leugensprookje en enkele vreemde griezelverhalen. Of dit het hele repertoire van Trijntje Soldaats is geweest, valt niet te zeggen. Er is over haar en haar omgeving maar weinig bekend. Van wie zij de verhalen gehoord heeft is evenmin bekend. Een directe invloed van een literaire traditie lijkt mij uitgesloten. Boekjes waarin deze verhalen circuleerden, waren in ieder geval in die tijd, nog onbekend.

Het is nauwelijks voorstelbaar dat Trijntje Soldaats in die tijd de enige is geweest die nog dergelijke sprookjes vertelde. We zullen er in ieder geval ernstig rekening mee moeten houden, dat er ook in Nederland rond 1800 nog tal van dergelijke sprookjesvertelsters en -vertellers actief waren.

Het is opvallend dat de publicatie van deze collectie de Nederlandse sprookjesonderzoekers niet van hun idee heeft kunnen afbrengen dat Nederland al vroeg een nuchter, sprookjesarm land was. Ze hebben uit de publicatie niet

30

Huizenga-Onnekes 1928. Een tweede druk verscheen in 1958. Deze bevat een inleiding van K. Heeroma, 'Na dertig jaar', met interessante genealogische en biografische gegevens over de vertelster.

31

Adus het voorwoord van de dichter Herman Poort tot *Het boek van Trijntje Soldaats*.

32

Vergelijk de bijdrage van Maarten Kossmann over Marokkaanse sprookjes in deze bundel.

de juiste consequenties getrokken. Mogelijk hebben ze het te veel als een uitzonderlijk geval beschouwd, stilistisch niet helemaal volwaardig, en bovendien ver terug in de tijd. Zo merkt De Vries slechts op dat het boekje 'meer om den inhoud, dan om den vorm belangwekkend'³³ is en laat Draak *Het boek van Trijntje Soldaats* bewust buiten beschouwing 'omdat het in hoofdzaak een filologisch probleem is: het is de publicatie van een kinder-handschriftje uit 1804'.³⁴

Sprookjes als Fries erfgoed beschouwd

We moeten het wat Nederland betreft de daaropvolgende jaren helemaal van deze toevalstreffer hebben, want het doelgericht verzamelen van orale vertelstof komt pas tegen 1850 op gang. Wel ontstaat al eerder een wetenschappelijke belangstelling voor volksverhalen en volksgeloof als bron. De Groninger oudheidkundige/archeoloog Nicolaus Westendorp (1773-1836) pleit er in 1819 al voor om ook mondeling circulerende volksverhalen als bron voor de heidense geloofsleer te gaan gebruiken, maar, hoewel hij als archeoloog wel het veld in trekt, tekent hij zelf nauwelijks complete verhalen op.³⁵ Van enige waardering voor volksverhalen als literair genre of als authentieke Nederlandse cultuuruiting is bij hem en andere Nederlandse mythologen uit die tijd zoals Van den Bergh geen sprake.

Dat verandert pas met de receptie van het ideeëngoed van de Duitse Romantiek in Friesland in het begin van de jaren veertig. De komst van de Duitse mytholoog en volksverhaalverzamelaar J.W. Wolf in 1840 naar Nederland en Vlaanderen werkt hier als katalysator. Omdat er in de Nederlanden geen sagen en sprookjes werden opgetekend gaat Wolf naar de Nederlanden om te zien of hier inderdaad, zoals hij het uitdrukt, het 'Urwaldandenken' geheel verdwenen is. Hij beschouwde sagen en sprookjes als graadmeter voor het nationale bewustzijn, maar tevens als middel om dit te versterken. Wolf verzamelde met behulp van correspondenten in voornamelijk Vlaanderen en Friesland in korte tijd 585 verhalen, voornamelijk sagen, die hij in 1843 in het Duits onder de titel *Niederländische Sagen* publiceerde. Het is waarschijnlijk niet zo'n toeval dat hij hierbij weinig medewerking kreeg uit Holland, maar des te meer uit Vlaanderen en Friesland. Beide regio's

³³
De Vries 1937, 321.

³⁴
Draak 1960, 5.

³⁵
Westendorp 1819-1820.

voelden zich politiek en cultureel bedreigd door de Franse, respectievelijk Hollandse cultuur. In Friesland was ongerustheid ontstaan over de positie van de Friese taal en cultuur door de sluiting in 1843 van het Franeker Atheneum, de opvolger van de voormalige Franeker Hogeschool. Een van Wolfs correspondenten was T.R. Dykstra, die in 1844 samen met Sytstra en Van Loon het Friese gezelschap voor Taal en Literatuur, het *Selskip for friske tael en skriftekennisse*, oprichtte als buffer tegen de Hollandse cultuurinvloeden. Dykstra begon meteen vanuit dit Gezelschap doelgericht te werken aan de samenstelling van een Friese mythologie om daarmee te laten zien dat de Friese voorouders niet van die domme wilden waren als wel eens werd gedacht. Sprookjes en sagen moesten hiervoor de bouwstenen leveren. Daarnaast had Dykstra als een van de eersten in Nederland ook een grote waardering voor het sprookje als literair genre.

Het is van belang om deze eerste systematische Nederlandse poging om verhalen uit de orale traditie op te tekenen nader te bezien. Dykstra hanteerde de ook door de gebroeders Grimm en Wolf toegepaste methode van het inschakelen van correspondenten. In de eerste plaats stimuleerde hij zijn geestverwanten, veelal mensen die in taal en literatuur geïnteresseerd of zelf literatoren waren, binnen en buiten het Selskip om sprookjes op te tekenen. Verder plaatste hij in *Iduna*, het orgaan van het Selskip, en in andere Friese tijdschriften regelmatig oproepen om hem sprookjes toe te zenden. Om een en ander te activeren publiceerde hij hierin ook de teksten van de hem toegezonden sprookjes en sagen. Op deze wijze kreeg hij over een periode van ongeveer twintig jaar tot aan zijn dood in 1862 van een tiental correspondenten in Friesland regelmatig sprookjes en sagen toegestuurd, in totaal honderd sagen en vijftig sprookjes en andere verhalen. Deze correspondenten tekenden voor hem de verhalen op die zij zelf ooit gehoord hadden, maar zochten ook zelf weer in hun omgeving vertellers op.

Een belangrijke bron voor Dykstra was Harmen Sytstra, mede-oprichter van het Selskip. Hij had een deel van zijn kinderjaren bij zijn grootmoeder, een boerin, doorgebracht en had van haar een flink aantal volksverhalen gehoord. Hij schrijft aan Dykstra op 14 november 1844 dat hij veel verhalen uit zijn jeugd over reuzen, kabouters en tovenaars vergeten is, maar die bij zijn oude vrienden weer zal navragen.³⁶ In dezelfde brief geeft hij een aanvulling op

36
Winst ut forlies 1962, 104-106.

twee verhalen van Wolf in diens *Niederländische Sagen* over het vrouwtje van Stavoren: *Das Wunderkorn von Stavoren* (nr. 21) respectievelijk *Der Frauensand* (nr. 22). In beide verhalen wordt alleen het overboord gooien van het graan vermeld met het verzanden als gevolg. De aanvulling die Sytstra naar zijn zeggen vaak heeft horen vertellen houdt in dat de schipper het vrouwtje waarschuwt dat het overboord gooien van het graan tot armoede zal leiden, waarna het vrouwtje haar ring in het water gooit met het bekende vervolg. Twee jaar later, in zijn brief van 5 november 1846, geeft hij een interessant commentaar op de pas verschenen *Sagen, Märchen und Lieder aus Schleswig-Holstein* van Karl Müllenhoff. Van een reeks sagen en sprookjes geeft hij aan dat hij ze uit zijn omgeving in Achlum kent en in welk opzicht ze van de Duitse versies afwijken.³⁷ Soms komen ze ook 'woordje voor woordje' overeen. In totaal kent hij dertien overwegend humoristische sprookjes uit de bundel van Müllenhoff. Sommige sprookjes heeft hij vroeger wel gehoord, maar hoe ze precies verteld werden, kan hij zich niet meer herinneren. Van andere sprookjes schrijft hij de complete Friese versie op. 'Wij vertellen het elkaar op deze manier', zo begint hij het sprookje over de door zijn vrouw en de pastoor bedrogen boer (AT 1361). Terwijl Sytstra nog met zijn brief aan Dykstra bezig is komt een andere correspondent van Dykstra, de bakker Waling Dykstra, toevallig bij hem langs en vertelt hem weer een andere versie van het verhaal over de drie Duitse hannekemaaiers die de Friese taal niet kennen en daardoor zichzelf beschuldigen een moord te hebben begaan. Zelfs uit deze weinige mededelingen van Sytstra ontstaat het beeld van een nog levende vertelcultuur. Hieruit put ook de derde oprichter van het Selskip en tevens correspondent van Dykstra, Jacobus van Loon. Hij zegt de meeste verhalen te hebben opgetekend uit de mond van een twaalfjarige jongen: 'Die komen 's winters bij elkaar in boerenschuren en wie de mooiste en meeste kent, die is de baas.'³⁸

Het is de eerste keer dat iets van een levende vertelcultuur in Friesland zichtbaar wordt. Dat is geheel te danken aan de gerichte inspanningen van slechts enkele mensen die zich inzetten voor de versterking van de culturele identiteit van Friesland en op zoek zijn naar oude, liefst mythologische vertelstof.

37
Winst ut forlies 1962, 135-141.

38
Van der Kooi 1984, 11.

De kunst van het verzamelen van sprookjes

Het zou verkeerd zijn om uit deze voorbeelden de conclusie te trekken dat de gehele Friese bevolking toen sprookjes kende die de verzamelaar maar voor het optekenen had. Juist de initiator van het Friese volksverhaalonderzoek, Dykstra, moet vaststellen dat het verzamelen hem niet goed afging. De mensen begonnen al gauw te lachen als hij ze naar verhalen vroeg en hielden dan hun mond. Hij constateerde dat hij beter met boeken dan met mensen overweg kon.³⁹ Gericht verhalen verzamelen is ook een kunst die niet iedereen verstaat. Er zijn flink wat communicatieve vaardigheden voor vereist. Het vertellen van verhalen is aan bepaalde contexten gebonden, aan toehoorders, aan sfeer. Een verteller is geen automaat die in iedere situatie aan iedere willekeurige verzamelaar, zeker niet als dat een vreemde is, zijn verhalen kan en wil voordragen. Dykstra is niet de enige verzamelaar die dit heeft ervaren. Daar komt bij dat de verzamelaars in de vorige eeuw nauwelijks ervaring hiermee hadden en ook absoluut geen inzicht bezaten in de samenstelling van het orale repertoire.

Dykstra heeft de basis gelegd voor de latere verzamelactiviteiten in Friesland. Na zijn dood in 1862 is het verzamelen van verhalen telkens weer, tot in onze tijd toe, ter hand genomen. De motivatie komt steeds voort uit de reeds beschreven combinatie van gehechtheid aan de Friese cultuur, belangstelling voor de cultuurhistorische inhoud van de verhalen, literaire waardering en mogelijk ook nostalgie naar een voorbije eenvoudige, agrarische samenleving die in de sprookjes en sagen naar voren komt. Waling Dykstra, de vroege correspondent van T.R. Dykstra, publiceerde in 1895/1896 ongeveer honderd sprookjes en driehonderd sagen, voor een belangrijk deel door hem zelf opgetekend. In de tweede helft van de twintigste eeuw tekenden Dam Jaarsma en Ype Poortinga tot veler verbazing ieder enkele duizenden sprookjes op. Hun verzamelingen, gebaseerd op de repertoires van honderden vertellers, vormen de ultieme weerlegging van het beeld van het nuchtere, sprookjesloze Nederland. Poortinga heeft diverse malen geprobeerd om op basis van zijn veldwerkgegevens de vroegere vertelsituaties te reconstrueren.⁴⁰

De oorzaak van de spectaculaire toename van het aantal sprookjes ligt in de eerste plaats in de veranderingen bij de methode van verzamelen. De verzamelaars van volks-

39
Poortinga 1973, 145.

40
Poortinga 1984; zie ook zijn vertellerbiografieën van Steven de Bruin in *It fleanend skip* (1977) en van Roel Piters de Jong in *De held en de draek* (1978).

verhalen zijn steeds intensiever te werk gegaan, veel intensiever dan hun negentiende-eeuwse voorgangers. Dankzij de fiets, de bromfiets en later de auto konden zij meer vertellers bezoeken en, wat heel belangrijk is, hun bezoeken herhalen. Sommige vertellers zijn door Jaarsma en Poortinga wel tientallen malen bezocht, uitgemolken zoals dat in vakjargon heet. Ook de kennis van de talrijke verhaaltypen was inmiddels dankzij de sprookjescatalogi en de literatuur bij de verzamelaars steeds groter geworden. Daardoor konden zij het geheugen van hun vertellers activeren. Daarnaast moeten we in principe ook rekening houden met de toename van de omvang van de verhalenschat van de vertellers onder invloed van de literaire traditie van de verhalen via sprookjesboeken, voordrachten enzovoort. Jurjen van der Kooi heeft in zijn *Volksverhalen in Friesland* deze invloed van de literatuur op de mondelinge vertelcultuur in Friesland uitvoerig aangetoond.

Sprookjes buiten Friesland

Wat het aantal verzamelde volksverhalen betreft neemt Friesland echter in Nederland een unieke positie in. In deze provincie zijn vele malen meer sprookjes opgetekend dan in de gehele rest van Nederland. Vertelde men buiten Friesland dus veel minder sprookjes? Hoewel dit in theorie niet helemaal is uit te sluiten, denk ik dat de structurele afwezigheid van gemotiveerde, competente verzamelaars buiten Friesland een meer plausibele oorzaak is geweest. Het complex van cultuurpolitieke en wetenschappelijke motieven achter het verzamelen van de verhalen, zoals we dat in Friesland aantreffen, ontbrak in de overige provincies van het land of was er veel minder sterk ontwikkeld. Tot voor kort waren daar geen met het Friese Selskip en de Friese Akademie vergelijkbare organisaties, die voor enige stimulans en continuïteit konden zorgen.

Het systematisch verzamelen van sprookjes is in Nederland, met uitzondering van Friesland, dan ook tot diep in de twintigste eeuw in hoge mate een zaak van incidentele, particuliere initiatieven gebleven. Deze stonden niet geheel los van de wetenschappelijke ontwikkelingen binnen de volkskunde en het volksverhaalonderzoek. Er is via boeken, tijdschriften en persoonlijke contacten sprake van een permanente receptie van de resultaten van het

wetenschappelijk sprookjesonderzoek door individueel operende sprookjesverzamelaars, terwijl omgekeerd de door hen verzamelde sprookjes sprookjesonderzoekers soms dwingen hun theorieën bij te stellen. Deze losse individuele initiatieven, hoe ongelijksoortig ook van opzet, leverden steeds interessante collecties sprookjes op, ook uit gebieden waarvan men dit niet had verwacht, bijvoorbeeld het 'nuchtere' Holland.

Een belangrijk initiatief, gericht op het gehele land, ondernam in 1893 de neerlandicus G.J. Boekenoogen (1868-1930). Hij plaatste oproepen in Nederlandse tijdschriften en kranten om hem sagen en sprookjes, kinderrijmen en raadsels toe te sturen. Boekenoogen deed dit waarschijnlijk uit cultuurhistorische belangstelling, over andere motieven heeft hij zich in ieder geval niet uitgelaten. Hij had wel een duidelijk Vlaams voorbeeld. In 1888 was in Vlaanderen het tijdschrift *Volkskunde* opgericht dat zich op de volkscultuur van Noord- en Zuid-Nederland richtte. De oprichting hing nauw samen met de Vlaamse strijd om de erkenning van de eigen taal en cultuur. In het openingsartikel van Pol de Mont werd gesteld dat 'de geheele schat der *gesproken of mondelinge letterkunde* eener natie het trouwste beeld oplevert van phantazie, haren aesthetischen zin, haar innerlijk gevoel!'⁴¹ Aan het verzamelen van orale vertelstof werd dan ook groot belang gehecht. *Volkskunde* werd voor Nederlandse volkskundigen spoedig een belangrijk medium om wetenschappelijk te communiceren. Boekenoogen plaatste er niet alleen zijn oproep in 1893, maar publiceerde er later ook een deel van de hem toegezonden sprookjes. Dat waren er in totaal ongeveer tweehonderd, afkomstig uit vrijwel alle delen van het land. Gelet op de moeizame methode van het plaatsen van schriftelijke oproepen, was dit geen slecht resultaat.

Boekenoogens correspondenten noteerden doorgaans alleen een paar sprookjes die zij zelf ooit gehoord hadden. Een bijzondere plaats onder die correspondenten neemt de arts C. Bakker (1863-1933) te Broek in Waterland in. Deze ontwikkelde zich spoedig tot een verzamelaar van formaat. Hij schreef gedurende vele jaren systematisch behalve liederen en rijmen ook alle verhalen, waaronder sprookjes, op die zijn patiënten en anderen hem konden vertellen. Evenals Boekenoogen beschouwde hij de sprookjes en sagen primair als een cultuurhistorische bron. Cultuurpolitieke motieven speelden bij hem geen primaire rol. Bakker noteerde in Broek in Waterland en omgeving, di-

Rijmen en Sprookjes.

De heer G. J. Boekenoogen, litt. doct. te Leiden, houdt zich sedert einigen tijd bezig met het verzamelen van rijmen en sprookjes — inzonderheid van dezulke, die nog niet zijn gedrukt, doch uitstuitend in den mond van 't volk, zoowel van kinderen als ouden, voortleven. » Daar zij een schat van bouwstoffen voor de kennis van het volksleven bevatten, zijn zij ook van belang voor de wetenschap.

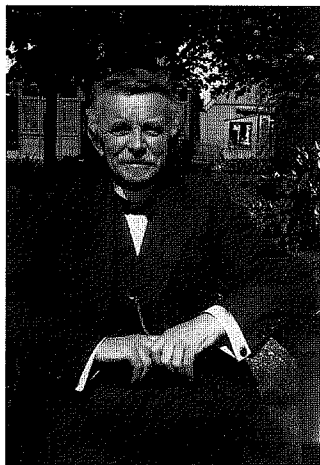
Om op het belang dezer rijmen te wijzen, verhaalde de heer Van Boekenoogen reeds het een en ander aangaande hun oorsprong en beteekenis in een opstel in *De Gids* van October en November jl., dat ook afzonderlijk is verschenen onder den titel van »Onze Rijmen» bij Sijthoff te Leiden. »Het dient tot toelichting van mijn voornemen,» zegt de schrijver, »om onze rijmen te verzamelen en in een Nederlandsch rijmenboek te vereenigen, om ze zodoende voor den ondergang te bewaren. Dit plan kan echter alleen slagen door de vriendelijke medewerking van zeer velen, en daarom doe ik een beroep op de bereidwilligheid van ieder, die zich nog rijmen, spelen en sprookjes herinnert, of die in de gelegenheid is, ze in zijne omgeving te verzamelen. Het is hoog tijd, dat ze opgeteekend worden; over enkele jaren is wellicht veel verloren van wat nu nog bekend is. Ieder kan mij echter behulpzaam zijn bij mijne poging, om dat te voorkomen; en het zou mij zeer verheugen als er velen waren, die mij daarbij wilden helpen. Men denke niet: »ik zal het mijne maar niet opteekenen, want een ander zal het wel reeds hebben opgegeven,» want als ieder zoo dacht dan gebeurde er niets, en hoe meerderen aan het opschrijven gaan, hoe beter. Vooral in de Zuidelijke en Oostelijke provinciën van ons land moet nog veel schuilen, dat mij onbekend is gebleven en waarvan mededeeling dus zeer gewenscht is. Ook de kleinste bijdrage is natuurlijk zeer welkom.

▲
Oproep in *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad voor Steenwijk en omstreken* 22 nr. 44 (31 januari 1894).

rect onder de rook van Amsterdam, rond de eeuwwisseling 93 sprookjes (waaronder 22 wondersprookjes) en 165 aanverwante grappige verhalen. Onder zijn vertellers bevindt zich ook de meesterverteller D. Schuurman met het voor Nederlandse begrippen tot dan toe extreem grote repertoire van 45 sprookjes en 32 grappige verhalen. Men denke niet dat Bakker in zijn sprookjesrijke omgeving nauwelijks moeite heeft hoeven te doen om de sprookjes verteld te krijgen. In 1899, wanneer hij voor Boekenooogen al twee jaar bezig is met verzamelen, schrijft hij dat de oogst aan sprookjes nog steeds nihil is, ondanks het feit dat hij van Boekenooogen sprookjesboeken heeft toegestuurd gekregen om zich op de hoogte te stellen. Pas in 1901, wanneer hij al vier jaar bezig is, krijgt hij de eerste sprookjes te horen. De sprookjesvertellers hebben de dokter kennelijk enige tijd op afstand gehouden. Uit de contextuele informatie die Bakker rond de verhaaltteksten noteert, krijg ik de indruk dat het vertellen in die streek toen al op zijn retour was. Als Bakker zijn speurtocht naar sprookjes voortijdig had gestaakt, dan zou Noord-Holland ongetwijfeld als een vrijwel sprookjesloos gebied de geschiedenis zijn ingegaan, waarmee het beeld van het sprookjesloze Holland weer bevestigd zou zijn geworden. De fraaie sprookjescollectie van Bakker heeft helaas veel minder effect op het Nederlandse sprookjesonderzoek gehad dan ze had verdiend. Boekenooogen publiceerde tussen 1900 en 1908 de sprookjes in een wat stijve, bewerkte vorm in het tijdschrift *Volkskunde*, waardoor de collectie tamelijk onbekend bleef en geen inspiratiebron voor anderen kon worden.

Veel sterker vanuit cultuurpolitieke motieven tot stand gekomen is de sprookjesverzameling van mevrouw E.J. Huizenga-Onnekes. Geïnspireerd door de vondst van het oude aantekenboekje uit 1804 met de sprookjes van Trijntje Soldaats, tekende ze in de jaren twintig in Groningen een betrekkelijk klein aantal sprookjes, vijftientig, op bij enkele vertellers en publiceerde die in *Het boek van Minne Koning* (1930).⁴² Minne Koning was haar belangrijkste verteller: hij vertelde de helft van de vijftientig sprookjes. Ze waardeerde de sprookjes primair als uitingen van de menselijke fantasie en als correctie op de droge zakelijkheid van het moderne leven, en mogelijk ook als correctie op het beeld van de nuchtere, fantasieloze Groninger. Voor Herman Poort, die de inleiding tot *Het boek van Trijntje Soldaats* schreef, bewijzen de sprookjes in ieder geval dat 'het Groningsche volk niet zóó rampzalig van verbeelding

▲
C. Bakker begin jaren dertig
(collectie Theo Meder).

⁴²
Huizenga-Onnekes 1929.

◀
Mènne Keunenck vertelt zijn verhalen aan mevrouw Huizenga. Uit: *Groninger volksverhalen*. Voor 't merendeel verzameld door E.J. Huizenga-Onnekes. Bewerkt door K. Ter Laan. Met foto's van F.G. Knol (Groningen/Den Haag 1930).

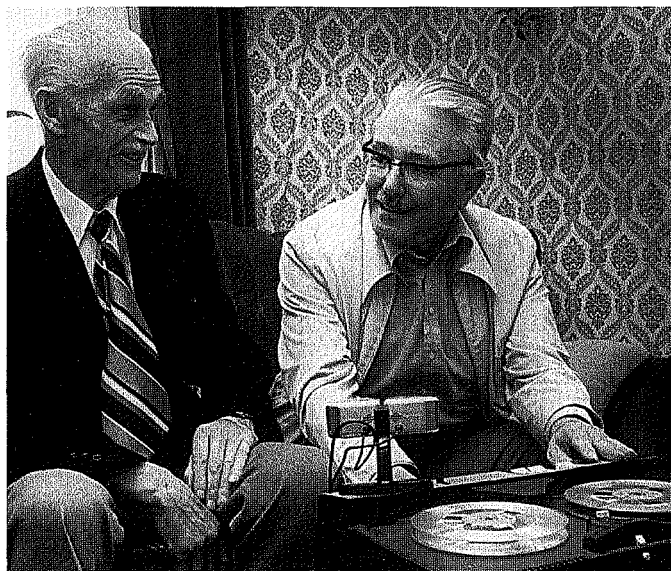
en dichterlijken zin ontbloot is als door den vreemdeling veelal gemeend wordt'. Ook bij hen leeft dus een krachtig cultuurpolitiek motief om de orale kunst voor het nageslacht te bewaren. Nieuw is de uitgesproken esthetische waardering voor de sprookjes en voor de vertellers als artistieke kunstenaars. Die waardering treffen we in die tijd ook aan in het wetenschappelijk volksverhaalonderzoek en dat leidt tot de publicatie van een reeks vertellersmonografieën.⁴³ Gottfried Henssens eerder genoemde monografie over de landarbeider Egbert Gerrits, die ook in Oost-Groningen werkzaam is geweest, is daar een voorbeeld van. Over haar vertellers en de vertelsituaties geeft Huizenga-Onnekes nauwelijks informatie, althans in haar publicaties. De monografie over Egberts Gerrits laat zien dat in het Duitse grensgebied in het begin van de eeuw nog volop verhalen verteld werden, ook sprookjes. Het sprookjesonderzoek van het Meertens Instituut in de jaren zestig heeft hiervan nog een glimp kunnen vastleggen.⁴⁴

Ook de omvangrijkste sprookjesverzameling die in deze eeuw buiten Friesland tot stand is gekomen, is het resultaat van zuiver particulier initiatief. De onderwijzer A. Tinneveld (1907-1977) te Didam in de Liemers tekende tussen 1940 en 1975 bij ruim veertig vertellers in Didam en directe omgeving ruim driehonderd sagen en sprookjes op.⁴⁵ Van de zestig sprookjes behoorden er circa vijftwintig tot de categorie wondersprookje. Tinneveld heeft zijn sprookjesverzameling geheel op eigen kracht opgebouwd. Ze biedt een gedetailleerde inblik in het repertoire van een streek waarvan voordien geen sprookjes be-

⁴³
Dekker 1992.

⁴⁴
F. Wever noteerde in Oost-Groningen in het kader van dit onderzoek nog een aantal sprookjes. Tijdens een bandopname in 1967 bij een van de vertellers van Wever, A. Stahl te Ter Apel, bleek deze zich nog de vertelkunst van Egbert Gerrits te herinneren.

⁴⁵
Vertellers uit De Liemers 1977.

◀
A. Tinneveld (met hand op bandrecorder) en verteller H. Scholten (foto Staring Instituut). Ik dank de heer P.W. ten Berge te Didam voor diens speurtocht naar de identiteit van de verteller.

kend waren. Evenals mevrouw Huizenga-Onnekes had Tinneveld een grote bewondering voor de vertellers van met name de sprookjes. Zijn sprookjesvertellers beschouwde hij als echte voordrachtskunstenaars. Daarom besteedt hij ook de nodige aandacht aan de persoon van zijn vertellers, hun sociale contacten, de wijze waarop zij aan hun verhalen zijn gekomen en hun manier van vertellen. Een van zijn beste vertellers is Bart van Bindsbergen (geb. 1892). Deze hoorde zijn verhalen van zijn vader, schoonvader en bureu. Tinneveld noemt een viertal bureu van de familie Van Bindsbergen die stuk voor stuk als goede vertellers te boek stonden. Volgens Tinneveld was Van Bindsbergen in staat om 'rek' in zijn verhalen te brengen: hij 'heeft een goede mimiek en intonatie; vertelt met armen en benen en kruipt desnoods over de grond (bij 't vertellen aan kinderen). En toch kan geen zijner kinderen een verhaal navertellen dat ze vaak van vader hoorden'.⁴⁶ Wat Tinneveld uiteindelijk met het verzamelen en publiceren van de verhalen beoogde was een soort openbare rehabilitatie van de zeer arme, eenvoudige bewoners van de Liemers, die altijd als underdog waren behandeld en met wier lot hij zeer begaan was. Het is deze sterke impuls waaraan wij zijn collectie te danken hebben.⁴⁷

In de conceptversies voor zijn toespraak bij de aanbieding van zijn sprookjesboek geeft Tinneveld de volgende schets van de vertelcultuur in zijn omgeving:⁴⁸

46
Vertellers uit De Liemers, 129.

47
Tinneveld heeft overigens niet alle verhalen die hem verteld zijn, in zijn publicatie opgenomen. Zo liet hij Blauwbaard weg en verder 'verhaaltjes voor kinderen die van Bindsbergen kent uit gedrukte bronnen: Genoveva, Roodkapje, de wolf en de geitjes enzovoort' (p. 130).

48
In zijn nalatenschap bevinden zich zes conceptversies van zijn toespraak bij de presentatie van *Vertellers uit De Liemers* (Hs. Tinneveld, Archief Meertens Instituut). Zie over zijn wetenschappelijke activiteiten: Entjes 1974.

Dat vertelle gebeuren 't meeste op de lange winteraoves. Dan ginge de buurluj bi'j mekaar kate en kuieren òver van alles en nog wat. Dat had een mins toe neudig um niet te vereenzame en um met alles zo'n betje op de hoogte te blieve of te kòmme.

Dan wier der dus 't meeste deur de olderen veteld òver vrogger. ver spoeken en hekse, òver weerwolven en boelekeals, òver de veurspellinge van Johannes van Leliëndaal. Mao de wazzen ok vetellers die zich veur zukke zwaore vehale niet interessiere; zi'j geleuven de niet ien. Die hiele van kotte grappige sprökskes waor ie òver konne lache; van humoristische vertelsels òver pestoors, kösters, duvels en heiligen; òver Pietje de Dood, òver de hemel en de hel, zelfs òver Onze Lieven Heer.

Een enkele veteller konne sprookjes òver prinsen en prinsesse, òver kebouters en drake, òver arme koehujers die koning wiere. Die vetellers probieren 't um de Liemers kööters en daghuurders met eur fantasie te laote verhuze üt eur kale armoejige huuskes nao kestele en paleize; zi'j vetellen ook òver wondere geneesmiddele die een end mieken aan 't getob met allerlei ziekten. Dit soort vetellers har ook verhalen op 't program staon òver rovers (misschien herinneringen aan de 18e eeuwse roversbenden) en òver arme buurkes die deurgewinterde veekoopluj op fantastische manier bij'j de neus nòmme. Zi'j konne net zo völ rek ien eur vetellinge brenge asse eiges mao wolle. 't Ware gebore veurdrachtskunstenaars, die 't vetelle haos niet laote konne. Al klink 't ook wat teatraal, ik dörf toch te zegge dat de kókkes ien verscheie huus van kööters en daghuurders de veurlopers zien gewes van onze tegeswoordigge toneelzalen en dorpshuus.

Vanuit de wetenschappelijke Nederlandse volkskunde zijn er tot de jaren zestig relatief weinig stimulansen uitgegaan om volksverhalen te verzamelen. Dat komt doordat de wetenschappelijke beoefening van de volkskunde in Nederland laat op gang is gekomen en zwak aan de universiteiten vertegenwoordigd is. De op het Meertens Instituut sinds 1934 beoefende volkskunde was tot in de jaren zestig sterk gericht op de geografische verspreiding van cultuurverschijnselen. De gegevens werden verzameld door middel van vragenlijsten, veldwerk werd er nauwelijks gedaan. Ook de onder Nederlandse volkskundigen levende opvatting dat Nederland allang geen sprookjesland meer was, vormde bepaald geen stimulans om er zelf naar op zoek te gaan. Pas in de jaren zestig, toen het vertellen van sprookjes praktisch was uitgestorven, organiseerde het Meertens Instituut een grootschalige actie om sagen en later ook sprookjes te verzamelen.⁴⁹ Dit le-

⁴⁹ Dekker 1978, 22-26.

verde toch nog circa tweeduizend sprookjes en aanverwante verhalen op, waarvan de meeste in Friesland werden opgetekend door de meesterverzamelaar Dam Jaarsma. Daarnaast werden sprookjes opgetekend in Gelderland, Groningen, Limburg en Noord-Brabant.

Conclusie

De hier besproken collecties bevatten niet alleen de teksten van de verhalen, maar ook allerlei opmerkingen van de verzamelaars over de vertellers en de vertelgelegenheden. Wat mij bij de vroege Friese optekeningen al frappeerde, zien we ook bij latere verzamelaars zoals Bakker, Huizenga-Onnekes, Jaarsma en vooral bij Tinneveld: het vertellen van de sprookjes is geen uitzonderlijke activiteit van een enkele randfiguur in de samenleving, laat staan van 'een verlate Middeleeuwer', geweest. Zij hebben allemaal meerdere vertellers aangetroffen, die in hun sociale omgeving graag hun verhalen vertelden en die hun verhalen weer van andere soms met name genoemde vertellers hadden gehoord. Er is in de eerste helft van de twintigste eeuw in sommige streken van het land nog duidelijk sprake van een levende vertelcultuur waarin ook sprookjes circuleren. Die vertelcultuur zal niet overal even sterk ontwikkeld zijn geweest. Ze is onder meer afhankelijk van de sociaal-economische situatie, van de mogelijkheden tot communicatie en van andere concurrerende vormen van vermaak.

Frappant is verder hoezeer verzamelaars gemotiveerd moeten zijn om sprookjes en andere vertelstof op te tekenen. Wetenschappelijke, cultuurpolitieke en sociale motieven zijn in sterke mate nodig om mensen ertoe te brengen om orale vertelstof op te tekenen. Dit laatste is ook minder eenvoudig dan het op het eerste gezicht lijkt. Het vereist sociale tact, uithoudingsvermogen en een grote repertoirekennis.

De volkskundigen zijn er naar mijn mening in Nederland te snel van uitgegaan dat sprookjes niet meer verteld werden. Dat hangt samen met de zwakke positie van de volkskunde in Nederland en met de hiermee samenhangende ontbrekende mogelijkheden om hier in het veld intensief onderzoek naar te verrichten. De wijdverbreide beeldvorming, niet alleen onder volkskundigen, over Nederlanders als een nuchter volk, dat dus geen sprookjes

meer vertelt, heeft hier ook negatief gewerkt. Pas in de jaren zestig ontdekten de volkskundigen van het Meertens Instituut dat er in Nederland nog volop sagen verteld werden en zelfs sprookjes, waarvan ze steeds hadden aangenomen dat die al lang waren uitgestorven. Er is toen vanuit het Meertens Instituut in diverse streken een late verzamelactie ondernomen, waarbij vooral in Friesland veel sprookjes zijn opgetekend.

Het ontbreken van optekeningen van sprookjes houdt dus niet automatisch in dat sprookjes onbekend zijn. Ik voel voor een meer bescheiden opstelling. Het feit dat enkele competente verzamelaars in bepaalde streken en perioden sprookjes hebben aangetroffen dwingt ons op z'n minst er ernstig rekening mee te houden dat zij in andere streken en tijden, waar die verzamelaars ontbraken, ook aanwezig kunnen zijn geweest. Jan de Vries, sprekend over het ontbreken van optekeningen van sprookjes vóór 1200 en over de hieruit getrokken conclusie dat het sprookje zich dus pas na 1200 in West-Europa heeft verspreid, merkt op dat een volkskundige dit moeilijk zal kunnen toegeven, 'want voor hem heeft het gezegde "quod non in actis, non est in mundo" geen overtuigingskracht'.⁵⁰ Dat spreekt mij dus ook voor latere eeuwen wel aan. Daarmee wil ik natuurlijk niet beweren dat de in de negentiende en twintigste eeuw opgetekende sprookjes allemaal uit de middeleeuwse en nog vroegere orale traditie stammen. Per sprookje ligt dat verschillend en de invloed van de literaire traditie in ons werelddeel wil ik beslist niet onderschatten. Maar we moeten ook niet het vermogen van ongeletterde mensen om verhalen te vertellen, zelfs mooie, lange en ingewikkelde, onderschatten zoals in het verleden vaak is gebeurd.

Summary

No fairy tales without collectors

Dekker argues that there is sufficient evidence that the fairy tale has been circulating in the Netherlands as an oral genre, relatively independent of the literary tradition, until well into the present century. The fact that hardly any folk tales were written down until 1800 is attributed to a lack of interest in the fairy tale among the literary elite. Because of the late emergence of the scientific study of folklore in the Netherlands, until the first decades of the twentieth century collecting folk tales remained a matter for un-coordinated, individual initiatives. When in the nineteenth century the genre acquired prestige, partly because people began to see it as an ancient relic characteristic of their own culture, collectors emerged who went hunting for fairy tales, found them and wrote them down. In some parts of the country a lively culture of story telling, including the telling of fairy stories, did not disappear until well into the twentieth century.

Literatuur

- Boekenoogen, G.J., 'Nederlandsche sprookjes uit de xviide en het begin der xviide eeuw', *Volkskunde* 20 (1909) 127-157; 193-205 en *Volkskunde* 21 (1910) 7-20
- Bolte, Johannes, en Georg Polívka, *Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm*. Band 4 (Leipzig 1930), 'Zeugnisse zur Geschichte der Märchen', 41-94
- Dekker, A.J., '150 jaar volksverhaalonderzoek in Nederland', *Volkskundig Bulletin* 4 (1978) 1-28
- Dekker, Ton, 'Op zoek naar de verteller van volksverhalen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 19 (1992) 60-84
- Dekker, Ton, Jurjen van der Kooi en T. Meder, *Van Aladdin tot Zwaan kleef aan. Lexicon van sprookjes: ontstaan, ontwikkeling, variaties* (Nijmegen 1997)
- Draak, Maartje, 'St. Niklaesgift', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 62 (1943) 81-105
- Draak, Maartje, *Het verloop van het Nederlandse sprookje*. Bijdragen en Mededelingen der Volkskundecommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1 (Amsterdam 1960)
- Dundes, Alan, 'The devolutionary Premise in Folklore Theory', *Journal of American Folklore* 6 (1969) 5-19; ook opgenomen in: Alan Dundes, *Analytic Essays in Folklore* (Den Haag 1975) 17-27
- Entjes, H., 'Tinneveld en De Liemers', *Driemaandelijke Bladen* 26 (1974) 97-101
- Heeroma, K., 'Johannes Onnekes, Groninger folklorist 1844-1885', *Neerlands Volksleven* 11 (1961) nr. 4, 11-19
- Henssen, Gottfried, *Überlieferung und Persönlichkeit. Die Erzählungen und Lieder des Egbert Gerrits* (Münster 1951)
- Herder, J.G., 'Auszug aus einem Briefwechsel über Ossian und die Lieder der alten Völker' [1773], in: *Herders Werke in fünf Bänden*. Ausgewählt und eingeleitet von Regine Otto (Berlijn/Leipzig 1978⁵), deel 2, 227-273
- Herder, J.G., 'Von Ähnlichkeit der mittlern englischen und deutschen Dichtkunst nebst verschiedenem, das daraus folgt' [1774], in: *Herders Werke in fünf Bänden*. Ausgewählt und eingeleitet von Regine Otto (Berlijn/Leipzig 1978⁵), deel 2, 279-291
- Huizenga-Onnekes, E.J., *Het boek van Minne Koning* (Groningen 1930)
- Huizenga-Onnekes, E.J., *Het boek van Trijntje Soldaats*

- (Groningen 1928)
- Kooi, Jurjen van der, *Volksverhalen in Friesland. Lectuur en mondelinge overlevering. Een typencatalogus* (Groningen 1984)
- Mont, Pol de, 'De "Folklore" op de Kinder- en Volksscholen', *Volkskunde. Tijdschrift voor Nederlandsche Folklore* 1 (1888) 1-6
- Overbeke, A. van, *Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*. Ed. R. Dekker en H. Roodenburg (Amsterdam 1991)
- Poortinga, Y., 'Fertelmienskip en -gelegenheid op it Surhústerfean', in: *Miscellanea Frisica* (Assen 1984) 485-493
- Poortinga, Ype, 'Das Sammeln von Volkserzählungen in Westfriesland', *Friesisches Jahrbuch* (1973) 143-158
- Röth, Dieter, en Walter Kahn (ed.), *Märchen und Märchenforschung in Europa. Ein Handbuch* (Frankfurt am Main 1993)
- Roodenburg, Herman, 'Tussen "volksgeest" en "volksverheffing". Over volkskunde en nationale identiteit aan het begin van de negentiende eeuw', in: Ton Dekker, Paul Post en Herman Roodenburg (ed.), *Antiquaren, liefhebbers en professoren*. Themanummer *Volkskundig Bulletin* 20 nr. 3 (1994) 268-289
- Roodenburg, Herman, 'To converse agreeably: Civility and the telling of jokes in seventeenth-century Holland', in: Jan Bremmer en Herman Roodenburg (ed.), *A cultural history of humour. From antiquity to the present day* (Cambridge 1997) 112-133
- Schenda, Rudolf, *Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa* (Göttingen 1993)
- Schmidt, P.P., *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden. Een descriptieve bibliografie* (Utrecht 1986)
- Vertellers uit De Liemers*. Bijgebracht en toegelicht door A. Tinneveld (Wassenaar 1977)
- Vries, Jan de, *Het sprookje* (Zutphen 1929)
- Vries, Jan de, 'Vertelling en lied', in: Jan de Vries (ed.), *Volk van Nederland* (Amsterdam 1937) 293-350.
- Wesselski, Albert, *Versuch einer Theorie des Märchens* (Reichenberg i.B. 1931)
- Westendorp, N., 'Vertelsels van ouden tijd', *Antiquiteiten* 1 (1819-1820) 391-411
- Winst ut forlies. Briefwissel tusken T.R. Dykstra, J. van Loon en H.S. Systra ut 'e jierren 1841-1847*. Mei ynlieding, oantekeningen en bylagen utjown fan J.H. Brouwer en J.J. Kalma (Leeuwarden 1962)
- Zijpe, René van de, 'Die erste niederländische Übersetzung Grimmscher Märchen von 1820', in: *Brüder Grimm Gedenken 1975*. Deel 2 (Marburg 1975) 168-182